

TIEMPOS DE MILPA

TIEMPOS DE MILPA

SEDECULTA
SECRETARÍA DE LA CULTURA
Y LAS ARTES

**EL GRAN MUSEO DEL
MUNDO MAYA**
DE MERIDA

U tsoolil

Ku ya'lik ka'ach antropólogo Arturo Warman, u tuukulil u pak'lil le ixi'imo' jump'él ba'al chéen tu pool máak jóok'ij, tumen ma' tu páajtal u kuxtal tu juum, wáaj ma' yo'olal wiiniki?: "Le ixi'imo' sáansamal tu pa'ajo'olta'al tumen le kolnáalo'obo'. Tu pa'ajo'oltiko'ob ikil u meyajtiko'ob, yéetel ba'axo'ob u kanmo'ob, yéetel u chiímpolalil yéetel u k'ub óolalil, yéetel u kuxtal bak'pachta'anik tumen le pak'lil le ixi'imo'. Ku pa'ajo'oltiko'ob yéetel u muuk' u yóolalo'ob".

Wey Yucatane', kex tumen ma' jach chéen ch'a'abil u meyajta'al le lu'uma', tu kanajo'ob u nu'ukbesik u meyajtiko'ob je'ex aniko'. Le koolo' jump'él meyaj pak'al kaambalil kuxtal ti'al le maaya'ob kaja'ano'ob tu petlu'umil Yucatán. Te' ich koolo' ku pa'ak'al jejeláas ba'alo'obi', ts'o'ole' ti' ku kaxtik u kuxtal sáansamal máaki' yéetel xan ku ts'áaik u páajtalil ma' u xu'ulul le úuchben kaambalil meyajo'oba', beyxan ku mu'uk'a'ankuntik le máasewal t'aano'obo'.

U jaajile'ich noj kaaje', jach ma' k'ajóola'an yo'olal le meyajila'; mix ojéela'a wáaj ti' ku tal le ba'axo'ob ku jaanta'alo'. Le óo'lale', tak tu'ux yaan to'on u páajtalile', kek nats'ikbáaj ti' le koolo' ti'al k na'atik jump'iit bix anik.

Ma' táan k kaxtik kek ketikbáaj yéetel máaxo'ob jach u k'ajóolo'ob le koolo', leti'obe' sáansamal ku meyajtiko'ob yéetel kuxa'ano'ob ti' le koolo'. Mix xan táan kek kaxtik k tselik u kúuchil

máaxo'ob u sen meyajtmajo'ob estudyos yóo'lal le koolo' je'xbix ich le u xaak'alil bioloojikas, ekonomikas yéetel sosyaales. Ba'axe', kek k'áatik áantaj yéetel kek kaambal ti' le máaxo'ob k'ajóolmil le koolo', máaxo'ob sáansamal táan u kaláantiko'ob, máaxo'ob sáansamal ti' ku janalo'obi'; máaxo'ob u ts'áamaj u yóolo'ob u kaláanto'ob le k pak'albe'en ba'alo'obo' tumen wey káaj u meyajta'alo'obe', wey suukchaj u pa'ak'ale'; ti' máaxo'ob ku ts'áaik u yóolo'ob u kalanto'ob ek lu'umil yéetel yéetel ek kuxtalil; ti' máaxo'ob ku ts'áaik u yóolo'ob u beeto'ob xaak'alilo'ob ti'al u na'atiko'ob le meyajila'. To'one' tek ts'abáaj xan ek k'ajóoltej, tek ts'abáaj xan ek na'atej.

Bejla'e', yéetel u ye'esajil *Tiempos de Milpa*, kek k'áat ka áajak u yóol le yucatecos, mejikaanos wáaj ekstranjeeros ku taal u xiimbalto'on weye', ka u nats'ubáajo'ob yéetel uts óolal u k'ajóolto'ob kool. To'one' yaan k seguertik k k'ajóoltik.

Lela' jump'iit u ye'esajil ti'al u k'ajóolta'al jump'iit, buka'aj u k'a'ana'anil yéetel u nojba'alil u beeta'al kool te' k'iino'oba'

Erica Beatriz Millet Corona
Secretaria de la Cultura y las Artes
del Gobierno del Estado de Yucatán

Xeen a xiixt u xiix le xi'imo
xiixel xi'im xeen a xiixtej

Fogón

El fogón es una fuente de calor que se utilizó para cocinar y calentar en las casas mayas. Fue construido con la tierra seca y se quemaba madera para mantenerlo caliente. Los fogones eran muy importantes para la supervivencia de las personas, ya que proporcionaban calor y calor para cocinar. Los fogones se construyeron con la tierra seca y se quemaba madera para mantenerlos calientes.

U k'iinilo'ob kool

Ichil u máan ja'abo'obe' yéetel ichil u jejeláasil bix u yila'ale', le koolo' u jets'maj bix u miatsil u noj lu'umil México. Leti'e' jach no'oja'an bixil úuchik u yúuchul paak'áal tumeen le úuchben nukuch ch'i'ibalo'ob yáax kajkúunt yóok'olkaabo', yéetel tak bejla'e', ti' ku ch'a'ik ba'al u jaant le máasewáal kaajo'ob wey tin lu'umilo'one'.

Wey tu Péetlu'umil Yucatane' yóok'sal bix le k'iin yéetel le sijnalilo' ma' jach ma'alob uti'al u yúuchul paak'áali'; chéen ba'ale', u kajnáalilo'obe' tu kanaj u beeto'ob jejeláas túumben ba'alo'ob jach uts uti'al u meyajtiko'ob le ba'ax yaan tu'ux yano'obo', beey túuno', ts'o'ok maanal 3,500 ja'abo'obe', le koolo' leti' tséentik maaya kaaj.

Yéetel le e'esajil oochelo'ob ***U k'iintsilo'ob Koolo'*** u kúuchilil *Gran Museo del Mundo Maya* wey tu kaajil Jo'e', táan u kaxantik u ye'esik u aayik'alil maaya kool ichil miatsilil. Jump'éel payalt'aan uti'al u xiímbalta'al u bejilo'ob yéetel u k'iintsilil ku xiímbaltik kolnáal sáansamal.

Bejilo'ob ku bisiko'on tu'ux yaan kúuchilo'ob -suuka'an yéetel kili'ich kúuchilo'ob — ichil najil, ichil solar, kool, yéetel ka'an. U k'iinilo'ob u k'antal yéetel u beeta'al janalo'ob; u jach nojbe'en súutukilo'ob le kili'ich ixi'imo'; u k'iinilo'ob u pakta'al le k'áaxo'; u k'iinilo'ob kili'ich yéetel u k'iinilo'ob paak'al; u k'iinilo'ob u k'aajsajil u yutsil yéetel u k'eexilo'ob; u k'iinilo'ob u'uyaj yéetel u yúuchul meyaj; u k'iinilo'ob u yutskiinta'al je'el bix unaje'.

U k'iinil u beetchajal kool

Ixi' im transjeeniko
Marco Palma
Póolbil tunich, 2008
Museo Fernando García Ponce

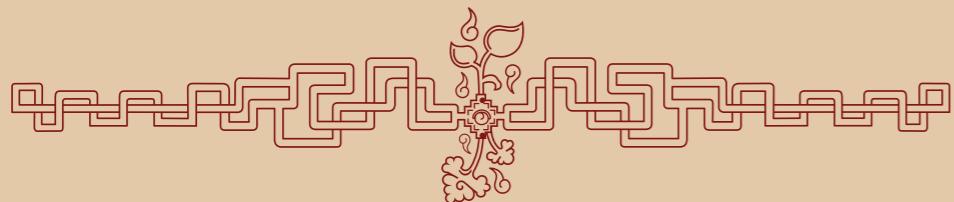

Ku tsikbalta'ale' leti'e' Dziiw tok le ixi'im ti' le k'áak'o' yéetel bin uláak' u jejeláasil ba'alche'ob yano'ob te' suutkaajilo'oba', je'el bix le ch'omako', le kitamo' yéetel le toojo' tu tokajo'ob uláak' ya'ab paak'alo'ob.

Maaya kolnáalo'obo' tu pak'ajo'ob le i'inajo'obo' ichil u solaro'ob yéetel tu koolo'ob. Jach tu ts'aatáantajo'ob bix le lu'umo' yéetel bix le k'iin wey tu lu'umil le Péetlu'uma', yéetel ku kaláantiko'ob u nuuktal le pak'alo'obo', junjump'iitil bin u kaniko'ob ba'ax súutukil yéetel tu'ux jach ma'alob ti'al u pa'ak'al láalaj ba'al, yéetel bix je'el u múul yantalo'obe'. Yéetel le ba'axo'ob u yojelo'ob yóok'salo' ku paak'iko'ob jach ma'alob le i'inajo' yéetel ku kaxantiko'ob ka yanak ma'alob u yich.

Beey túuno' le maaya koolo', p'át bey le tu'ux ku pa'ak'al jejelásas ba'alo'obe', tu'ux ku múul nuuktal jeejelásas pak'alo'ob jump'éelili' tu'uxe', ku yáantikubáajo'ob ikil u ts'aiko'ob u yutsil ichilo'ob ti'al u nuuktalo'ob. Ichil túun le ixi'imo', le bu'ulo' yéetel le k'úumo' – óoxp'él nojpak'alil ti' le koolo'- ku pa'ak'al xan uláak' ba'al naats' ti'ob.

U yich le maaya koolo' ku bisikubáajo'ob ichil leti'ob ma'ili' pa'ak'ako'obe', múul nuukchajo'ob. Le óo'lal yaan k'iine' ku yu'uba'al u ya'lik kolnáale: jln k'ajóolech chan sikil ma'aili' k'úumchajakeche'!

U jejeláasil yaan ichkool yéetel solar

Ixi'ime', ichil u jeejeláasil u ch'iibal yéetel bixo'obe', u noj ba'alil le ba'axo'ob ku meyajta'al ichkoolo'; chéen ba'ale', ma' chéen le janalbe'en ba'al ku ch'aajik le kolnáal ti'o'. Ti' le koolo' ku pa'ak'al jejeláas paak'alo'obi', ba'axo'ob yaan u yil wáaj xa'ák'an pak'a'an yéetel le ixi'imo', wáaj pak'a'ano'ob ti' u xóot'lum'ob ichil u lu'umil le koolo' k'aj óolta'an bey petpach yéetel suuk u p'aak'al janabe'en xiwo'ob yéetel wi'ob.

Uláak' ba'ale', le solaro' ku kanáanta'al tumen le ko'olelo'obo', uláak' noj kúuchil uti'al u pa'ak'al janalbe'en xiwo'ob yéetel pak'alo'ob ku ts'áajik ich, uti'al ts'aak, uti'al jats'utkünaj yéetel uti'al u ch'aabil u che'il ba'axo'ob ku chúukpesik ba'axo'ob k'abéet uti'al u janal yéetel u taak'in le láak'tsilo'obo'. Le kool yéetel le solaro' je'el u páajtal u ya'ala'al bey u kúuchil u tu'ux ku pa'ak'al ya'ab ba'al, tu'ux ku múul kajtal u jejeláasil pak'alo'ob.

Janalbe'en ba'alilo'ob kool yéetel solar

Reyes Joaquín Maldonado Gamboa yéetel Mauro Pech
Ma'ak'anta'an yéetel yeeso beyxan bona'an yéetel
píintura akríilika, 2019

U jejeláasil neek'o'ob

Neek'o'obe' u nojba'alil ayik'alil le k'áaxo'ob yéetel le miatsilo' yéetel ku ye'esik bix le koolo'. Tu paach u láalajp'éele' yaan ya'abach ja'ab bix u bin u yéeya'al yéetel bix u bin u suktal le pak'alo'ob ti' bix anik le k'iino'ob tu péetlu'umil Yukatana'.

Le kéen u pak' u nal le kolnáalo' ku bin yéetel u xaak tu'ux je'el u páajtal u ts'áajik u neek'o'ob k'uum, iib, xpéelon yéetel lentejas; le je'ela' yaan u múul jóok'olo'ob yéetel yaan u múul nuuktalo'ob, u nupmajuba'ob yéetel le ixi'imo', ichil jump'éelili' jool lu'um. Uláak' u jaats'iló'ob le kool yéetel le solaro' ku p'aatal uti'al u pa'ak'al u neek'o'ob iib, k'úum, chi'ika'am, melono'ob, chak jobonja', p'aak, iik, yéetel ujeelo'ob., tak ka u chuk u xéexet'al ba'alo'ob pak'a'an tu'ux yaan asab ti' 30 u janalbe'en xiíwo'ob yéetel naats' ti' 90 u jeejelásil pak'alo'ob.

Ixi'imo'ob

Úuchik u ka'anal u pa'ak'al le ixi'imo' káaj Mesoamerica –tu beel áalkab ja' Lerma yéetel Santiago tu chúumuk nojolil u noj lu'umil México-ts'o'ok u máan 9,000 ja'ab, le je'ela' káaj yéetel jump'éel k'áaxil su'uk: le teocintle. U noj páajtalil yaan ti' uti'al u suuktal ti' k'iino'ob yéetel lu'umo'ob, yéetel bix u meyajta'al tumen le kolnáalo', tu taasaj u jejeláas ch'i'ibalo'ob yéetel u jeejeláas ch'i'ibal weyilo'obe' yaan u jela'anilo'ob yaan u yil tu'ux lu'umil yaano'ob yéetel ba'axo'ob k'abéet ti' le miatsilo'.

Ichil le koolo'obo' yéetel u solarilo'ob Yukatane' ku pa'ak'al óoxp'éel sijnáal ch'i'ibal ixi'ím weye', yéetel 43 u jejeláasil yéetel u k'iinilo'ob u seeb k'antal, óol séeb u k'antal yéetel u xaan u k'antal, le je'ela' ku bin tak 60 tak 120 k'iino'ob. Ichil maaya'e' k'aj óolta'an bey nalt'eel (4 u jaatsil séeb u k'antal), xnuknal (12 u jaatsil óol séeb yéetel xaan u k'antal) yéetel ts'iitbakal (16 u jaatsil óol séeb yéetel xaan u k'antal). Yaan jaats'ilo'obe' ku taal u xa'ak'pajalo'ob je'el bix xmejennal (11 u jaatsil séeb u k'antal yéetel óol séeb u k'antal).

Múulank'eex yéetel u kanáanil neek'o'ob

U ye'esajil pak'benilo'ob ich koole' káaj u beeta'al tu ja'abil 2002 tumen u múuch'kabil kolnáalo'ob, tumen u yojelo'ob yaan talamil likil u bin u seeb sa'atal le u jeejeláasil pakbenil kool sijnáalo'ob wey péetkaaj, le je'ela' ku yúuchpajal tu yo'olal ya'ab ba'alo'ob ku yúuchul yóok'olkaab bejla'e', je'el bix u taasa'al pak'bil le *transgenico'obo*'.

Máako'ob yéetel ko'olelo'ob ku ts'áajik u yóolo'ob meyaj uti'al u kanáanta'al, u meyajta'al yéetel u múul k'e'exiko'ob u pakbenil kool uti'al u yantal u muuk' páajtalil u kuxtalilo'ob bix u p'aak'al le kool ti' le péetlu'umil maaya; máaxo'ob kanáantik u chiikul u yúuchben ba'al p'ata'an tumen "noolo'ob" uti'al le k'iino'ob bejla'e.

U káartelil "U k'iimbесajil pak'albe'en ba'alo'ob"

Akriliko yéetel pak'albe'enilo'ob, 2019

Misioneros A.C. y Guardianes de Semillas
del Sur de Yucatán

Xtucho'ob

Variedad de calabazo desecado (*Lagenaria siceraria*)
con semillas en su interior que se usan como sonajas

Uk'ul yéetel
janal ti' le
koolo'

Je'ex le i'inaj yaan u k'iinilo'ob ma'alob uti'al u pa'ak'alo'obo', u yich xan le jejelás páak'alo', yaan xan u k'iinil u k'antal tu beel, le u yich le che'ob ku t'o'okol uti'al jaantbilo' yaan xan u súutukil bix u p'aatal ma'alobil ti'al jaantbil.

Le ba'axo'ob ku jo'osa'al kool wa ich solaro': neek'o'ob, wi'ob, janalbe'en xiwo'ob, u yich che'ob, kaab yéetel tak wa jaytúul ba'alche'ob, ku xa'ak'ta'alo' uti'al u beeta'al jach ma'alob uk'be'en ba'alo'ob yéetel janalo'ob yéetel u nooy le meyaja' leti' le i'iximo'. Le je'ela' ku k'éexel u bixil: ku yoxo'onta'al, ku k'u'umta'al, ku ju'uch'ul, lekéen ts'o'okoke' jach ma'alob ti'al u pak'achta'al, u beeta'al u sa'il, u k'eyemil, wa uláak' janalo'ob suuk u jaanta'al wa beey xan chéen uti'al noj k'iimbesajo'ob ichil le láak'tsilo'obo'.

Le u beetal le janal sáansamalo' ku beeta'al tumen ko'olel, ba'ale' le xiibo'obo' ku beetiko'ob xan wajayp'éel meyaj uti'al, je'ex le oxo'omo' wa u páaniko'ob le píibó' (jump'ée jool yaanal lu'um). Le u súutukil u beeta'al le janalo' ku súutul xan u súutukil uti'al u much'tal láak'tsilo'ob, u tsikbalta'al tsikbalt'aano'ob yéetel tso'olol u nu'uk ti' áabiltsilo'ob tumen noolo'ob.

Kex walkil u janal wiinik ma'atech u jóok'ol chéen ti' le ba'axo'ob ku jo'ochol kool yéetel solaro', ba'ale' le je'eloba' leti'ob liik'sik kaaj tu k'iinil jach noj talamil, yéetele' ku ts'áajik u páajtalil u tséentikubáaj jump'él láak'tsilil.

Ch'i'ibalil
Óscar Góngora
Oochelil
2019

Juuch'

Juuch'e' uláak' jaats u meyajil ixi'im ti'al u k'a'abe'etkúunsa'al ich u yo'och máak, yéetele' láayli Mesoamerika siij u ju'uch'ul le k'u'umo'. Ichil u tsikbalil Popol Vuhe', xyuumtsil Xmucané u na' yuumtsilo'obo' leti' ku yila'al táan u juch'ik k'an yéetel sak ixi'im ti'al u tséentik le yáax wiiniko'obo'; le beetik túune' le juuch'o' na'ata'ab yéetel ch'a'ab bey jump'éel meyaj ku beeta'al tumen chéen ko'olelo'obe'.

Je'el bix u máan k'iine' u nu'ukulil u yu'uchul juuch'e' ku bin u k'éexel. Le ka'obo' siijo'ob tu k'iinilo'ob ma'aili' k'uchuk sak wiiniko'obi' yéetel jach k'a'abetchaj ichil k'óoben tak tu ja'abilo'ob le kuxtal ts'o'okili' u taalo'obo' yéetel tu ja'abilo'ob siglo XIXe'. Ti' u ts'ook ja'abo'oba', le juch'ubo'ob yéetel molinos electrikoso'obo' bin u p'atiko'ob paachil le ka'obo', chéen ba'ale' kex beyo' le juuch'o' jump'éel ba'al jach k'a'ana'an ichil u kuxtal maya kaajo'ob.

Xjuuch'o'ob
Pedro Guerra Jordán
ca. 1890
Fototeca "Pedro Guerra" de la UADY

Péeksajilo'ob wiinik tu bin u xu'ulul u beeta'al

Instituto Nacional de Asuntos del Movimiento de México, ku beetik xaak'ál kaambalil yo'olal péeksajilo'ob wiinkilal táan u bin u xu'ulul u beeta'al tumen le máako'ob tu mejen kaajio'ob u lu'umil México, lelo'oba' táan u xu'ulul tumen tu k'áaxel bix u kaxtik u kuxtal wiinik yéetel le ku ya'ala'al bey modelo neoliberaalo'. Je'ex u péeksik u k'ab máak kéen oxo'onake', kéen u puk' k'eyem wáaj le kéen pak'achnako'ob tu lu'umil Yucatán. Yéetel u meyajo'oibe' ku kaxtiko'ob u kalanil u no'ojbe'enil wiinkilal.

Juuch' yéetel molinoil k'ab
Jump'él u péeksajil wiinikilal beeta'ab tumen
Cecilia Tun Che yéetel Valeriana Moo Kauil
Mahas, Yucatán, 2019
Acervo INAMM

Xpak'ach
Fernando Castro Pacheco
Oolyo yóok'ol nook', 1975
Museo Fernando García Ponce

k'óoben

K'óobene' jump'éel jach úuchben ba'al p'ata'an, u kúuchil tu'ux yaan k'ák' ti'al u yúuchul meyaj, tu'ux u sijnáalile' ku sa'atal ichil le k'iino'obo'. Utí'al u t'a'abal k'ák'e' chéen k'a'abéet óoxp'éel tuunich yéetel si'. K'ák'e' ku yantal mantats' ich k'óoben utí'al u cha'akal janal sáansamal, wáaj beey xan u beeta'al chéen ich k'áax wáaj ichil kool, le k'in ku beeta'al ch'a'acháak utí'al u k'áata'al ja' yéetel u ts'aabal u nib óolalil le ba'axo'ob ku ts'áajik ti' to'on le koolo'. Tu chichnilo'ob le maya ko'olelo'obo' ku nu'upulo'ob yéetel le k'ák'o' yéetel u meyajil, tu yoo'lal u tuukulil leti'ob ku tséeno'ob yéetel leti'ob unaj xan u ts'áajiko'ob u yo'och máaxo'ob kaja'an ichil u yotocho'ob.

K'u'um

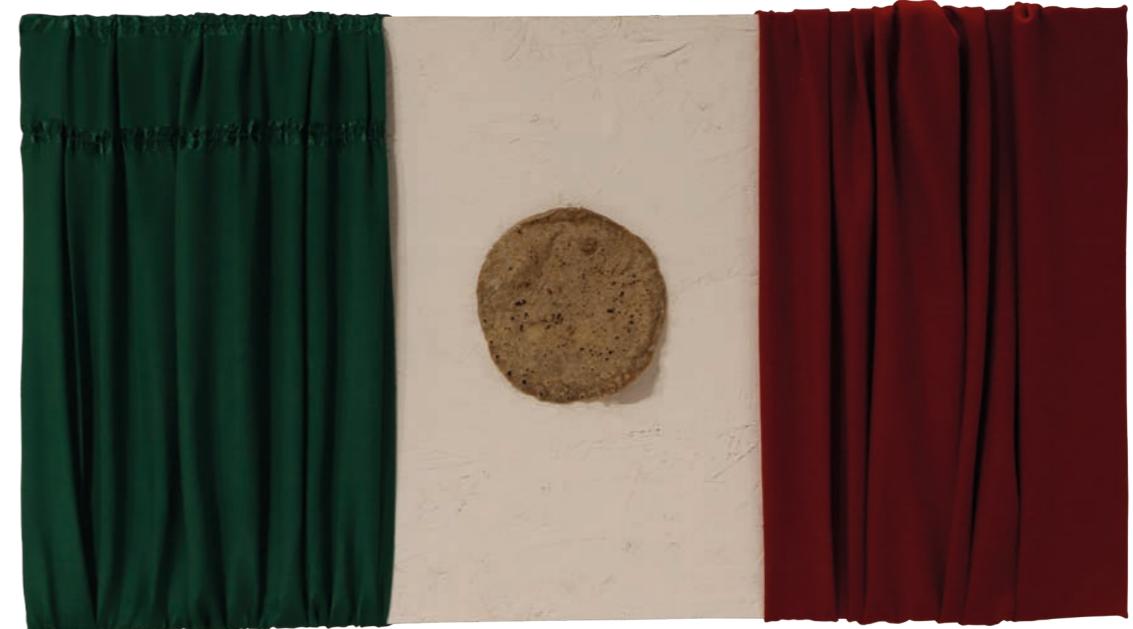
U k'u'umta'al i'ixime' jump'éel ba'al sijj tu lu'umilo'ob Mesoameerika, le je'ela' ku beetik u k'éexpajal u yóol xi'im, ba'ale' ku jach ma'alobkiiinsik u muuk' utí'al tséentikubáaj máak, le je'ela' jach ma'alob utí'al u tséentikubáaj máak. Le u k'u'umta'al ixi'imo' jach ma' talami', yéetel jump'éel ba'al suuk u beeta'al ich k'óoben sáansamal tumen le maaya kaajo'obo'; le je'ela' u cha'akal ixi'im yéetel u ja'il ta'an. Lekéen ts'o'okok u tajale' ku pá'a'ta'al u sii'stal tu beel, ts'o'okole' ku p'o'obol ti'al u luk'sa'al u sóol le i'iximo' yéetel u yaalab le ta'an úuchik u cha'akalo'. Beey túuno', le ixi'im ts'o'ok u k'u'umtalo', jach ma'alob yanil utí'al u ju'uch'ul utí'al u súutul sakan, le je'ela' ku meyaj ti'al u beeta'al le waajo', táamali', sa' yéetel uláak' janal yéetel uk'ulo'ob.

Bakche'

Cuerno de venado para sacar mazorcas

Xeen a xíixt u xiix le xi'imo',
xiixel xi'im xeen a xíixtej

Mé x ico

Beeta'ab tumen Cristina Paoli
2009

Soy tuyo aunque no quieras

Me convertí en elote para estar cerca de ti.
¡Cuánto disfruto estar así!
Primero me quitas la cáscara,
me acaricias el vientre y me desgranas.
Después de hacerme nixtamal,
me lavas, me escrubes,
me mueles,
me mojas, me amasas, me extiendes.
Aunque palmees mi cara o diluyas mi cuerpo,
estaré en tus entrañas aunque no quieras.

Isaac Carrillo Can
2010

Nalchajen
utia'al in
wantal
naats' tech.

¡Ujeta'an
ki'il in wanil
bejla'e'!

Yáax táanil ka ts'itiken,
ka ja'axtik in nak', yeetel káwoxo'on ti ken.

Kutsóókol o chakik in kúumile'

♦ ka p'o'iken,
♦ ka ja'ats'iken,
♦ ka juch' ike n,

ka ch'uiken, ka ya'ach'tiken,

ka xit'iken.

Kex ka a pak'acht in wích wa ka puk' in wiinkiale,
ta jobne!

kinwanta! kex ma' a k'áati'.

Le woochel beeta'an tumen Diego Riveraa', ku táakpajal ichil le ba'ax ku tukulta'al bey jats'uts te ja'abo'ob ts'o'okili' u máan u ba'atelil le Reboluciono'. Ku ye'esik juntúul maaya ixna'atsil, ti' u kúuchil u molinoil juuch'ul k'u'um. Te tu'ux ku ts'aabal le k'u'umo' jach chiika'an ju'uno'ob tu'ux ku ya'alik "Viva Felipe Carrillo", taan u ch'aachi'itik u jala'achil Yukatan ti' le ja'abo'ob je'elo'

Áanalte' tu'ux yaan u boono'ob Diego Rivera

Stuart Chase. *Mexico. A Study of Two Americas*

New York, The Macmillan Company. 1931

Biblioteca de Ciencias Sociales y Humanidades. UADY

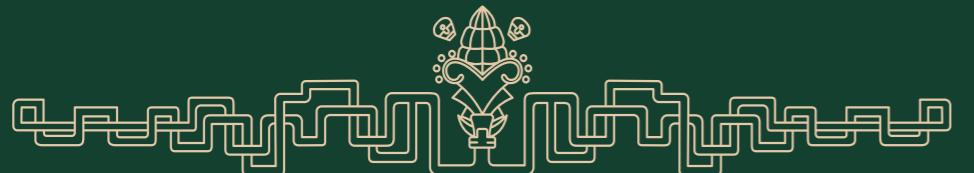
Kili'ich ixi'im

Le maaya'obo' tu nupajo'ob u meyajil le kool yéetel bix k'ijo'ob tu beetajo'ob le ba'alo'obo' tumen le k'ijo'obo' tu yilajo'ob u yóok'olkaab bey jump'éel kúuchil kan ti'its yaanti'e', je'el bix le koolo'.

Je'el bix u tsikbaltik le Popol Vuho' le máako' beeta'ab yéetel sak yéetel k'an ixi'im. Beytúuno', le kili'ich ixi'imo' yanchaj ti' jump'éel noj kúuchil ichil u tuukul maaya kaaj yéetel p'áat bey u yóol u kuxtal u yóok'ol kaab; u kuxtal wíinik yéetel k'ijo'ob máaxo'ob yéetel le k'i'ik' ku t'alkúunta'al ti'obo', ku tséentikuba'ob yéetel le kili'ich ixi'im xano'.

U kili'ichil le ixi'imo' jach nojba'alchajij tumen k'uch u k'iinil u kili'ichta'al yéetel e'esa'ab bey juntúul ki'ichkelem táankelem k'uje', u chíikulil kaajnáal yéetel bix kuxliko'ob kaaj. Le bix u chíikulo'ob beeta'an ti' le códices yéetel k'ato'obo', beyxan ti' le ts'íibil ju'uno'ob beeta'ab tu k'iinil sak wíiniko'obo' u chíikul u páajtalil in wiliko'on bix u tuukul maaya tu paachil k'iino'ob, ba'ax ku ayik'alchajal yéetel ku túumbental yéetel tuukulo'ob, bix in wiliko'on u yóok'olkaab yéetel bix u bisik u kuxtal maaya kaaj bejla'e'.

Jump'él bix u yilik u yóok'olkaab le maaya'obo' ku chíikpajal ti' u wáawalal le áanate'oba', u meyaj Alfredo Barrera Vázquez, juntúul máak jach tu meyajtaj ya'bach ba'alo'ob yó'o'lal maaya'ob yéetel le noj ajboon Fernando Castro Pacheco. Le ba'axo'ob bona'an' u xóoxot'al jump'él ik'ilt'aan ku chíikpajalo'ob tu yó'o'lal bix bona'an yéetel u boonil, tu'ux ku k'aajsik le maaya yuuntsilo'obo', le k'áaxo', le kili'ich ixi'imo' yéetel le koolo'.

Cruz. Poemáaj ichil jo'op'éel ti'itso'ob

Mérida, Yucatán, Estudios Bassó, 1976

Sedeculta/Centro de Apoyo a la Investigación
Histórica y Literaria de Yucatán

Le yuuntsil ku yéemelo' k'ajóola'an bey u yuuntsilil ixi'ime' yéetel yaan xan ba'ax u yil yéetel kiimil wáaj k'ub kiimilil. Le je'ela' suuk u yila'al ich u yúuchben wiimbal boonilo'ob (*iconografía*) u petlu'umil Yucatán.

Incensario Chen Mul

Patricia Martín Morales

Taller Los Ceibos, Muna, Yucatán
K'at bona'an, 2019

U yuumtsilil le Ixi'imo' chak jats'utskiinta'anil u wiinkilal, u chiikul k'i'ik' ku ts'aaik kuxtal, ku k'amik jump'eel jo'olbesajil chachakwaajo'ob yéetel jump'eel chúuj ja', ku paktik juntúul ko'olel xolokbal tu paa'tik u k'amik ma'alob ba'alo'ob. Tu ka'analile', u yatan ixyuumtsil chak u wiinkilal xan. Ku ye'espajal xan juntúul yuuya táan u beetik u k'u'.

U xóot'al u bona'anpak'il
San Bartolo, Guatemala
Preclásico tardío

Le bix úuchik u beeta'al wíinike', ku tsikbalta'al ti' le Popol Vuho' jump'éel tuukul ku ye'espajal ich le múuch' boonilo'ob yaan tu eskalerasil Palacioil gobierno Yucatan. Tu chúumuk le boonilo'oba' ti' yaan le máak ku jóok'ol ti' le ixi'imo', ku jóok'ol ti' le nalo', tu táan u paakat u Puksi'ik'al Lu'um yéetel u Puksi'ik'al Ka'an. Le bix úuchik u bin u jarat'tik bix u tuukulil u bonik le ajbona', ku ye'esik tu yoksubáaj u k'ajóolt táanil le ba'ax taak u boniko'.

U yáax meyajil jump'éel boon ti' pak'

Fernando Castro Pacheco

Oolyo yóok'ol nook', 1970

Fundación Casa Estudio Fernando Castro Pacheco

K'eeex

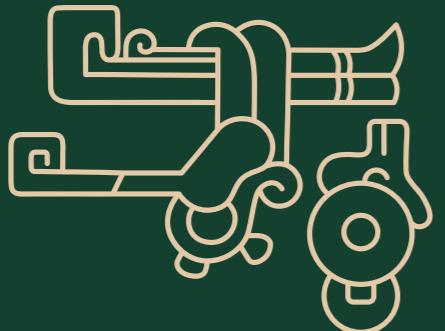
Bix úuchik u beeta'al wiinik

Beytúuno', le u k'iinil ka káaj u tuukulil u beeta'al wiinike', yéetel ka jo'op u kaxta'al ba'ax unaj u yokol tu bak'el wiinike'.

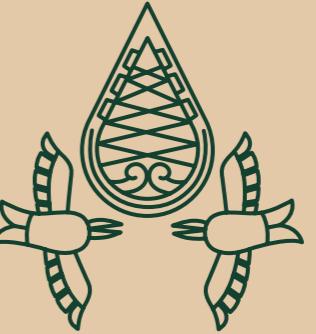
Tu ya'alaj le máaxo'ob beet wiiniko', le pa'ajo'olto' yéetel pato', u k'aaba'obe' Tepeu yéetel Gucumatz: "ts'o'ok u k'uchul u súutukil sáasta, u ts'o'okol le meyaja' yéetel ka chükpajak máaxo'ob ku k'aajsiko'on yéetel kun ts'éentiko'on, le paalal ts'o'ok u chükpajalo'obo', le máaxo'ob kun meyajtiko'ono'; ka chükpajak le wiiniko', le máako'ob tu yóok'ol kaabo"".

Ka ts'o'oke', káaj u tsikbaltiko'ob bix kun u beetiko'ob uti'al u patiko'ob in yáax na'on yéetel in yuumo'on. Yéetel k'an ixi'im yéetel sak ixi'im beeta'ab u bak'el; yéetel u juuch'il ixi'im beeta'ab u k'abo'ob yéetel u muk' ooko'ob wiinik. Chéen u juuch'il ixi'im ook tu bak'el in yuumo'on, le kantúul máak beetabo'obo'.

Popol Vuh

K'eeex

Uti' al le maaya kolnáalo' le k'áaxo' jump'éel kili'ich kúuchil tu'ux yaan paak'alo'ob, che'ob, ba'alche'ob, iik'o'ob yéetel máaxo'ob kajakbalo'obi'. Lekéen ooko'oke' ku beetik yéetel kanáanil tumen ma' u ti'ali'. Utí' al u je'ik u beel, u paak' al yéetel u cha'ik ba'alo'ob wa k'abéet, unaj u beetik jump'éel k'eex yéetel le yuumtsilo'ob wa "le nojoch máako'ob" kanáantiko'. Utí' al u béeytal u beetik u koole', ku k'áatik u majáantej.

Uti' al u yéeyik, lïik'sikubáaj yéetel u pak'ik le lu'umo', ku t'alkúuntik uk'ul yéetel kili'icho'ob utí' al u k'áatik ba'alo'ob yéetel u ts'áajiko'ob u nib óolalil ti' le yuumtsilo'obo', tumen tuláakal ba'ax yaan yóok'ol kaabe' u ti'alo'ob. U beeta'al le kili'icho'oba' ku taal ti' úuchben ch'iibal tuukulo'ob, yéetel láayli' u beeta'al ti' ya'ab mejen kaajo'obe'.

Le k'áax yéetel u pak'alilo'ob yéetel u k'áaxil ba'alche'ilo'obe', u tukulmajo'ob ba'ax ken u beeto'ob. Le kolnáalo' ku beetik jump'éel mokt'aan tu yéetel utí' al u keetkúuntik ba'ax ku beetik le máak yéetel u k'iinilo'ob paak'alo'. U chíimpolta'al le k'áax, le úuchben na'ato'ob tu yo'olal bix u pa'ak' al le paak'alo'ob ts'o'ok u bin u ka'ansa'al ichil ch'iibaloo'ob yéetel u bin u yila'al bix u bin u k'éexel u báak'pach ba'axo'ob ku beetpajal utí' al u kaxanta'al bix je'el u yantal jump'éel ma'alo'ob koole'.

Yuumtsilo'ob

Yuum báalamo'ob

Aluxo'ob

Yuum cháak

Kanan ba'alche'ob

Yuumtsil iik'alo'ob

Yuum k'áax

Aj jóoyabo'ob

Aj muyalo'ob

Yuumtsil kúlbal

cháako'ob

Aluxo'obe' ko'ob yéetel kajakbalo'ob ich k'áax. Uts tu t'aan u juumlakilo'ob ti'al u ja'asiko'ob u yóol máax ku máan te' k'áaxo' yéetel ku ta'akiko'ob u nu'ukulo'ob le kolnáalo'obo', ka'alik táan u je'elsikubáajo'ob. Le máax beet le meyaja' ku tsoliko'ob le mejen aluxo'o tu kanti'itsil le koolo' yéetel juntúul chúumuki'. Bey u kaláantiko'obo', ma' táan u cha'ik u máan máako'ob ma' u yuumil le koolo', ku ch'inko'ob yéetel tunich beyxan ku beetiko'ob u bo'otik u si'ipilil yéetel k'oja'anil le máax ku cha'ik ba'al ma' táan u k'áatiki'.

Alux. Jkalankool

Reyes Joaquín Maldonado Gamboa
K'at, tunich, koónkreto, lu'um yéetel
boonilo'ob ku taal ti' tunicho'ob, 2019

Le jmeeno' leti' máan táanil yóo'lal kolnáal tu táan le yuumtsilo'obo', uti'al ka tsa'ayak tu beel le koolo'. Tu k'ab ts'a'an na'ato'ob p'ata'an tumen k ch'ilankabilo'ob tu yóo'lal k'áaxo'ob yéetel máaxo'ob kajano'ob ichilo'; leti' beetik le kili'ich meyaj uti'al u k'áata'al u páajtalil ka beeta'ak koolo', uti'al u k'áatik ka k'áaxak ja' wáaj beeyxan ki'imak óoltik lekéen tsa'ayak le koolo'.

U yúuchben nook' jmeen

Piits' iindustryal chuya'an ti' maakina
Carrillo Puerto, Quintana Roo
Museo de Arte Popular de Yucatán

Bix u meyajta' al maaya kool

Le bix suuka'anil u beeta'al maaya kool
k'ajóolta'an bey "roza, tumba y quema"
ku táakbesik le meyajo'oba'

U yéeya' al yéetel u
meyajta' al le k'áaxo"

JOLCH'AK
Ku jolch'akta'al u ba'paach le k'áax
yéeya'abo' yéetel jump'éel lóobche' wáaj
máaskab.

WE'P'IS K'ÁAX
o medición del terreno
Ku p'iisil yéetel jump'éel suum, le
jayts'áak kun u bis le koolo'. Le suumo'
junk'aal metro u chowakil tumen láalaj
jump'éel k'aane' yaan bey 400m² ti', ken
ts'o'okoke' ku markarta'al u ti'itso'obe'
yéetel u xu'uk'il.

U XÍMBALTA' AL K'ÁAX

Ku kaxta'al yéetel ku yéeya' al
le k'áax ti' al le koolo'.

KOOL

Je'ex buka'aj u yúuchbenil le k'áaxo', ku ko'olol
u jach loobilo', le aak'o'obo', le xiwo'obo' yéetel
u che'ilo'obo', ku lúu'sa'al u nukuch che'il te'
tu'ux jets'a'an le koolo', yéetel ku jéek'ch'a'akal le
ma' jach nuuktako'obo'. U ka'anlil u ch'a'akal le
che'obo' bey tak tu chuun u nak' máake', lelo' ku
beetik u séeb jóok'ol u yóol le xiwo'obo'. Ma'atech
u cha'ak' al le ku meyajo'ob ti' al jaantbil wáaj ti' al
u yo'och ba'alche' wáaj ti' al u k'a'axal najo'ob.

SUUP'CHE'

Yaan tu'uxe' ku ka'alal u bak'paach
le kool yéetel u chuun che'obo'
wáaj u jéek' al che'ob ti' al ma' u
yokol wakaxo'obi' wáaj uláak'
ba'alche'ob.

MÍIS PAACH KOOL

. Ku miista'al junxóot' tu jáal le tu'ux
ts'o'ok u ko'ololo' ti' al ma' u púuts'ul
k'áak' ka xi'ik tuláak' kool lekéen
úuchuk téok.t

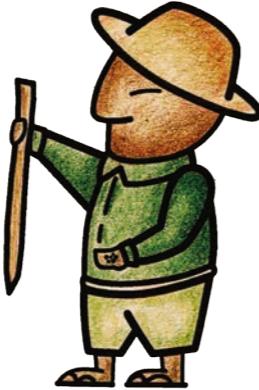
TÓOK

ku t'a'abal k'áak' ichil le tikin
koolo', ka'alik ma' k'uchuk u
k'iinil u k'áaxal ja'i', lela' tu winalil
marzo yéetel mayo.

U pa'ak'al, u kaláanta'al yéetel u jo'ochol le pak'alo'obo'

PAAK'AL

Ti' le koolo' ku pa'ak'al jejelásas ba'alo'obi', ma'chéen nali', beyxan uláak' jejelásas ba'alo'ob uts yéeel u jaatso'obo', xa'ak'ta'an wáaj jujunmúuch'il bey pe'et paache' (*kúuchil ichil le kool tu'ux ku pa'ak'al wi'ob wa janabe'en xiwo'ob*), tu winalilo'ob abril tak septiembre.

CH'A'ACHÁAK

Jump'éel kili'ich meyaj ku beeta'al tumen juntúul jmeen, leti' máax a'alik ti' yuuntsilo'ob, saanto'ob yéetel ti' iik'o'ob ts'o'ok u yúuchul paak'al le óo'lal k'abéet u yáantajo'ob ti'al u k'áaxal ja' ti'al beyo' u yantal u yich paak'alo'ob.

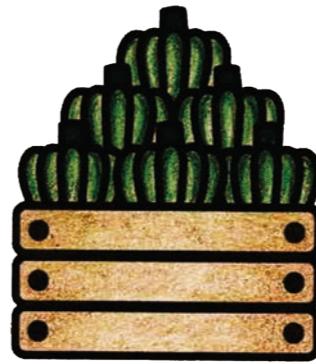

PÁAK KOOL

Ku páakta'al tuláakal xiiw ku jóok'ol ichil le nalo' ka'alikil táan u bin u nuuktalo'.

WAATS'

Ku wu'uts'ul u sak'abil le nal ti'al ma' u jaanta'al u yixi'imál tumen ba'alche'ob, beyxan ti'al u kaláanta'al ma' u tu'utal tumen le ja' ku k'áaxal yóok'olo'.

JO'OLCHE' YEETEL PÍBIL NAL WÁAJ o U JAANLIL-KOOL

Jump'éel kili'ich meyaj ku beeta'al uti'al u ki'imak óolta'alo'ob tumen úuchik u k'antal nal. Tu juunal kolnáale' ku jo'oché'etik píbil nal ti' tuláakal le yuuntsilo'ob yéetel iik'o'ob ku táakpajalo'obi'.

JOOCHE

Ku jo'ochol le ts'o'ok u k'antal ichil le koolo'. Le joocho' ku káajal junio ba'ale' ku béeytal u k'uchul tak maayo, tumen ya'ab u jejelásasil i'inajo'ob ku pa'ak'al, láalaj jump'éele' yaan u k'iinil u k'antal. Le je'el xana' ku yáantaj uti'al beyo' ka anak ba'alo'ob jaantbil bulja'ab.

Bootas yéetel káachucha

U nook' maya kolnáal ti' le ja'abo'ob ts'o'ok u k'uchul sak wiinik yéetel ich u ja'abilo'ob le siglo XIXo', ku beeta'al ka'ach yéetel nu'ukulo'ob ku ch'a'abal ti' ba'ax yaan yóok'ol kaab, je'el bix le nook' ku beeta'al yéetel piits'o', u k'éewelil wakax wáaj kéej, beyxan sóoskil. Te' k'iino'oba' ma' jets'a'an jump'él nook' ti'al u bin máak ich kooli', ba'ale', u yóolile' ma' tu sa'atal, le meyaj ku beeta'al tumen kolnáal yéetel le nu'ukulo'ob ku k'a'abetkúunsiko'obo' láayli leti' le meyajnaj ti' u yuumo'ob yéetel u noolo'obo'. Kex tumen ts'o'ok u káajal u táakbesa'al plaastiko yéetel ts'o'ok u táakpesa'al nu'ukulo'ob uláak' nu'ukulo'ob séeb u kaxta'al ichil le meyajo', je'ebix le máaskab, lóobche', xúul yéetel uláak' nu'ukulo'obo', láayli jach k'abéeto'ob uti'al u beeta'al le koolo'.

Miis ch'ilib

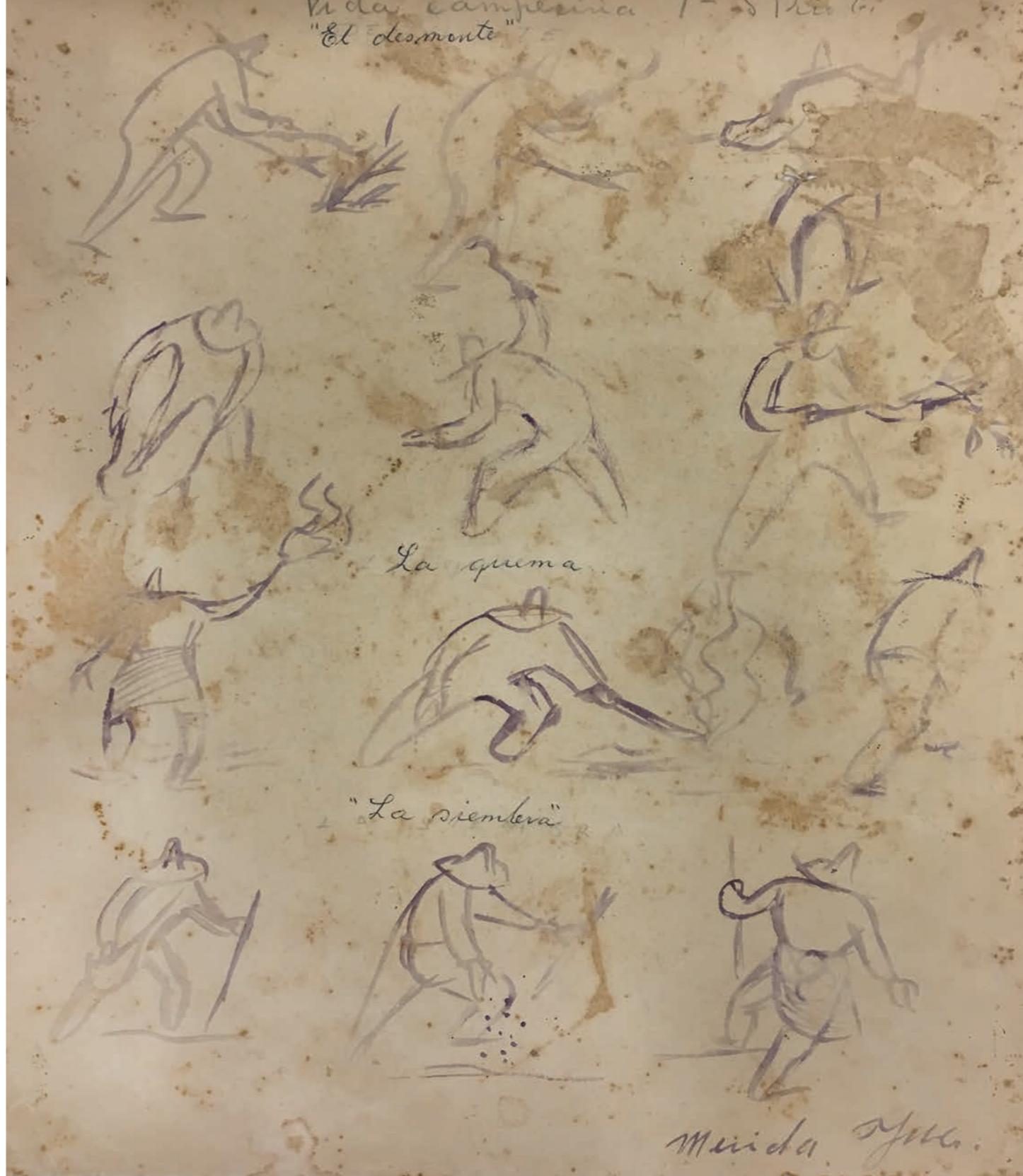
Chúuj

Le artistáaj Fernando Castro Pacheco tu beetaj u ts'íibil bix u bin u yóok'otil "Vida Campesina", u balet Gustavo Río, le je'ela' ti' u taal u tuukulil ti' u meyajta'al koole'

U kuxtalil u meyajil kool
Akuareeláaj yóok'ol ju'un, 1938
Escuela Superior de Artes de Yucatán/
Dirección de Investigación

U Meyajil jump'eeel k'iin ich kool

Oochel yóok'ol ju'unil piits'

ca. 1940, Colección Mena Brito

Sedeculta / Centro de Apoyo a la Investigación
Histórica y Literaria de Yucatán

Tóok

Ichil u paakatil taak'in yéetel bix u kuxlik k'áaxe', le tóoko' jach k'a'ana'an uti'al le kool tu lu'umil Yucatano'. Ku jabik yóok'ol lu'um, ku ts'áaik u páajtalil u ju'ulul lu'um tumen yuum k'iin yéetel ku yáantaj ti'al u ch'éejel u yik'el lu'um yéetel u k'aak'as xiwil. Uláak'e' lekéen úuchuk kool yéetel tóoke', tuláakal u yutsil le che'obo' ku ka' láaj suut te' lu'umo'. Le u ta'anil le che' lekéen jáabako' yaan ta'ani', magnesio, fierro yéetel uláak' utsul ba'alo'ob jach ma'alo'ob uti'al u mu'uk'antal le lu'umo'. U yooxol le u yúuchul tóoko', ku beetik u chan je'ek'abtikubáaj le cháaltuno', beyo' ku beetik u yooxoláankil, u ja'il u yooxolo' ku ch'ulik le jump'iit lu'um yaan tu yóok'ol le cháaltuno' beyo' le i'inajo' ku wáak'al ka jóok'ok.

U xóot'al kool

Mauro Pech

Beeta'an yéetel u lu'umil kool, tunich, ta'an, chúuk, xoxot'al che', baak, sóol úurich, biidryo yéetel u boobil kij

2019

Tóok
Pim Schalkwijk
Oochel
2019

Paak'al
Miguel Cetina Muñoz
Oochel
2011

Ch'a'a cháak

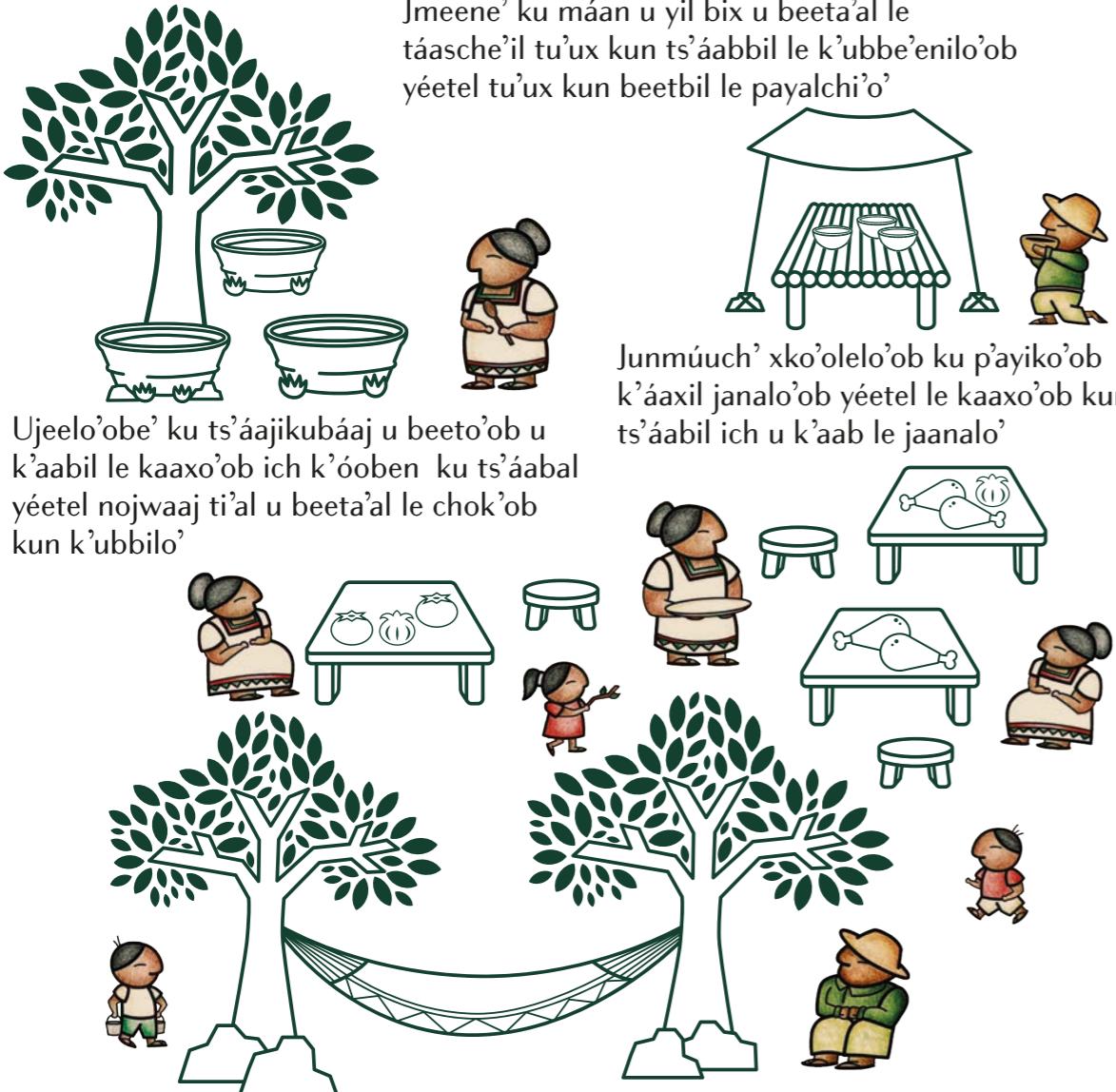
U k'áata'al cháak láalaj ja'abe', ku beeta'al uti'al u yila'al u k'áaxal ja' yóok'ol pak'alo'ob. Le meyaja' ku beeta'alili' ka'alikil ma' k'uchuk le sak wiiniko'obo', le meyaja' ku xáantal wáajayp'éel k'iin yéetel ku much'ik u chi'ichnakil máak yóo'sal u yantal u tsa'ayal pak'al yéetel xan ku taasik jets' óolal ti' kaaj. Ku jo'olinta'al tumen juntúul Jmeen, leti'e' aktáan le kili'ich táasche'o' ku t'anik u k'aaba' u yuuntsililo'ob cháak yéetel ku t'anik iik'o'ob ti'al u táakpajalo'ob ti' le jo'oche'obo', yóo'sal beyo' u béeykúunsiko'ob u yantal u yich pak'alo'ob. U suukile' chéen xiibo'ob ku táakpajali'.

Te' kili'ich táasche'o' ku ts'a'abal u p'unche'il je'el bix jobonka'ane', ku ts'a'abal xan uk'ulo'ob yéetel kili'ich janalo'obi: báalche' (jump'éel uk'ul ku beeta'al yéetel u paach che' ku ts'a'amal ich ja' yéetel kaab); sakab (chakbil ixi'im xma' ta'anil); xtúuto'ob" (beeta'an yéetel u yáayalal pak'achtbil waaj pa'sikilta'an yéetel juch'bil sikil);beyxan xchok'ob yéetel uláak'o'ob. Tu yáanal le táasche'o' mejen paalalo'obe' ku beetiko'ob u k'aay muucho'ob, tumen ich u tuukul maaya kaaje' yaan u yilo'ob yéetel u k'áaxal cháak.

U jo'olbesaj nal kaaj

Tuláakal ba'ax ku yúuchul ti'al u beeta'al le k'iimbesaja' chéen ti'al u súutukil múauch'meyaj yéetel ti'al siibalil. Ichil u súutukil u beeta'ale', ba'ax kun beetbile' ku t'o'oxol ti'al beetbil yéetel xan tuláakal ku meyaj, ku tsikbaloo'b yéetel ku ye'esiko'ob jegeláas ba'alo'ob wáaj tuukulo'ob. Likil u yúuchul je'elo' jmeene' ku payalchi' ti'al u k'áatik ma'alob kuxtalil yéetel u kananil ti'al u xéet'lu'umil tu'ux ku meyaj, ti'al u baatsil, ti'al u kaaj. Tu ts'ooke', likil u k'a'amal u yóol siibale' ku t'o'oxol u janalil ichil máaxo'ob taaljano'ob meyaj, leti'obe' ku najbe'entiko'ob u sayabil meyaj.

Jmeene' ku máan u yil bix u beeta'al le táasche'il tu'ux kun ts'aabbil le k'ubbe'enilo'ob yéetel tu'ux kun beetbil le payalchi'o'

Ujeelo'obe' ku ts'áajikubáaj u beeto'ob u k'aabil le kaaxo'ob ich k'óoben ku ts'áabal yéetel nojwaaj ti'al u beeta'al le chok'ob kun k'ubbilo'

Junmúuch' xko'olelo'ob ku p'ayiko'ob k'áaxil jaanalo'ob yéetel le kaaxo'ob kun ts'aabil ich u k'aab le jaanalo'

* U jegeláasil bix u beeta'al u meyajil yéetel bix u kili'ichta'al kool tu péetkaajil maayaob tu petenil yukatane' ku k'amikubáajo'ob ichil u yóol u tuukulil, leten tune', yaan jegeláasil yéetel jela'anilo'ob bix u meyajita'al ku k'exik bix u beeta'al ti' tuláakal kaajo'ob.

Ku ja'ayal le nojwaajo'ob yóok'ol junwáal laamina ti'al ka beyak u yoksa'al ich piib

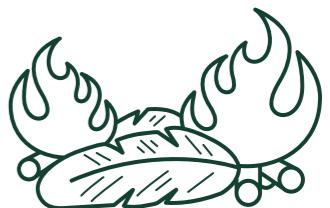
Xko'olelo'obe' ku pak'achtiko'ob piim u jaayakan (juuch') ti'al u ta'asal u jáayalil le nojwaajo'.

Xiibo'obe' ku yúultiko'ob sikil xa'akta'an yóok'ol u jaayal le sakano', ts'okole' ku to'obol yéetel u le' ja'as.

Mejen paalale' ku báaxalo'ob yéetel ku yáantiko'ob bisaj le'ob ti'al jaanalo'ob yéetel ti'al piib likil u pa'atajo'ob.

Xiibo'ob beetik le piibo'

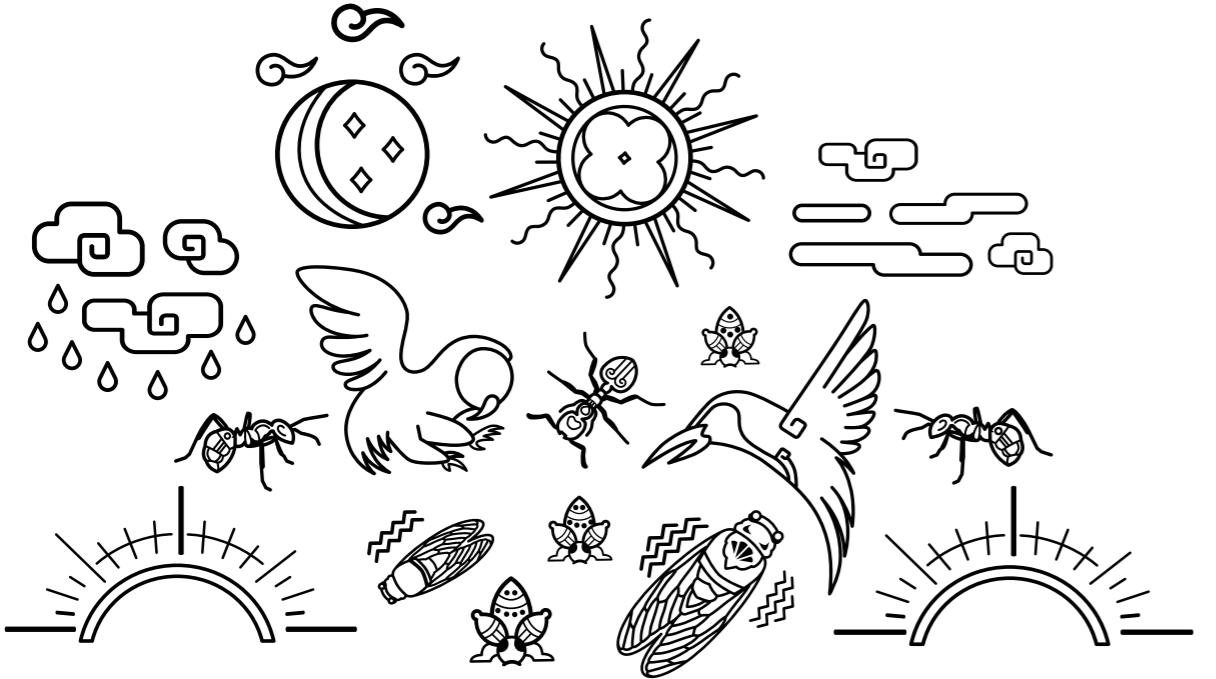
U je'elel k'áax

Le kéen p'a'atak ma' táan u pa'ak'al junxóot' lu'ume', ku cha'abal u je'elel uti'al beyo' ka u ka' ch'a' u yóol le k'áaxo'. Je'el bix u bin u ka' nuuktal le k'áaxo', le ba'alche'ob yéetel le xiwo'ob ku ch'a'ik u yóol yóok'ol kaab ilik u ch'a'ik u yiik'. Le u túumbental le k'áaxa', lekéen máanak ja'abo'obe' ku ts'áaik u muuk'il le kool kun pak'bil te' lu'umo', tumen u muuk' uti'al u tsa'ayal paak'ale'. ti' kun taal ma' chéen ti' ikil u k'áaxal cháaki', ti' u yutsil le lu'umo', beyxan ti' le u che'ilo'ob ku nuuktal ka'alikil u je'elelo'.

Le k'áaxo' ku súutul xan bey jump'éel kúuchil ku ts'áaik u nojba'alil ti' le kolnáalo'obo', tu'ux ku bino'ob u beeto'ob jejelás ba'axo'ob je'ebix le p'uujó', u meyajil kaab, u mo'olol si' yéetel le ba'axo'ob k'abéet uti'al u yotocho'ob yéetel uti'al u meyaj ti' ts'aakankilo'ob.

Ya'xtal
Mauricio Collí Tun
Póolbil che', 2019

U yila' al ba'ax ku yúuchul bak'paach

Le xok-k'iino' jump'éel bix u ts'atáanta'al u yila' al ba'ax ku yúuchul wey yóok'ol kaabe', yéetel lela' ku páajtal u yojéelta'al ba'axo'ob kun úuchul bul ja'ab. Ku yila' al bix u lool che'ob, u juum le che'ob, ba'ax ku beetik ik'elo'ob, u k'aay ch'iich'o'ob, bix yanil le múuyalo'obo', tu'ux ku taal wáaj ku bin iik', ichil uláak' ba'alo'ob. Wa maas ya'ab ba'al ku yila' al ti' lelo'oba', maas ku sásaltal bix kun máan le k'iino'obo'. Kex tumen u ya'abil ti' le je'ela' ku yúuchul tu winalil eneroe', ba'ale' tuláakal le ja'abo' láayli' unaj u yilpajale'. Ba'alo'ob je'ebix u k'u' xyuuya yáaxk'iine' wáaj beyxan bix u juum le che'il ja'abino', lelo'oba' ku ye'esiko'ob u k'áaxal cháak wáaj u chowaktal yáaxk'inil, le óo'lale' le je'elo'oba' ku yáantik le kolnáal u liik'siksubáaj uti'al u koolo', tumen beya' ku yojéeltik ba'ax k'iin unaj u tóok wáaj tak ba'ax i'inajil ma'alob unaj u pak'ej.

Xa'ay beej

Tu ja'abil 1848 ichil u k'iinil U Ba'atel Ch'i'ibalo'obe' le k'iin le maaya'ob táan u bin u náajaltiko'ob le ba'atelo' ta'aytak u yokolo'ob tu nojkaajil Jo'e', yanchaj u tselikubáajo'obi'. Káaj u k'iinilo'ob u k'áaxal cháak yéetel k'abetchaj u suuto'ob tu kaajal uti'al u pak'ik u koolo'ob uti'al beyo' u yantal ba'ax u jaant u láak'tsilo'ob bul ja'ab. Le ba'al je'ela', bey úuchik u je'elel le ba'atel ku beetiko'ob yéetel le máako'ob uti'al u páajtal u paak'alo'ob, ku ye'esik u noj ba'alil le kool uti'al u kuxtal maaya kaajo'. Chéen ba'ale', kex tumen u kúuchil paak'ale' le maaya koolo' jump'éel kúuchil ku bin u ye'esik bix u chíikpajal miatsil tu'ux ku bin u tsolik bix u kuxtal le láak'tsilo'obo'.

Tu k'iinil k'ucho'ob sak wíiniko'obo', le maaya kolnáalo'obo' ku yilikubáajo'ob ti jeejeláas ba'alo'ob, ba'alo'ob ts'aab u beeto'ob yéetel tu k'exaj le koolo', yéetel le ba'alo'ob yanchaj u yoksiko'ob wa ch'a'ajo'oltik u beetiko'obo'. Bejla'e' kex tumen le kool ma' ti' ku kaxtik u kuxtal ya'ab láak'tsilo'obe', ts'o'ok u bin u meyajtik u láak' ba'alo'ob uti'al u kaxik u kuxtal, kex tumen ku bino'ob kajtal táanxel tu'uxe' yéetel u p'iittal le lu'um pak'bilo', le koolo' láayli' u beeta'ale'.

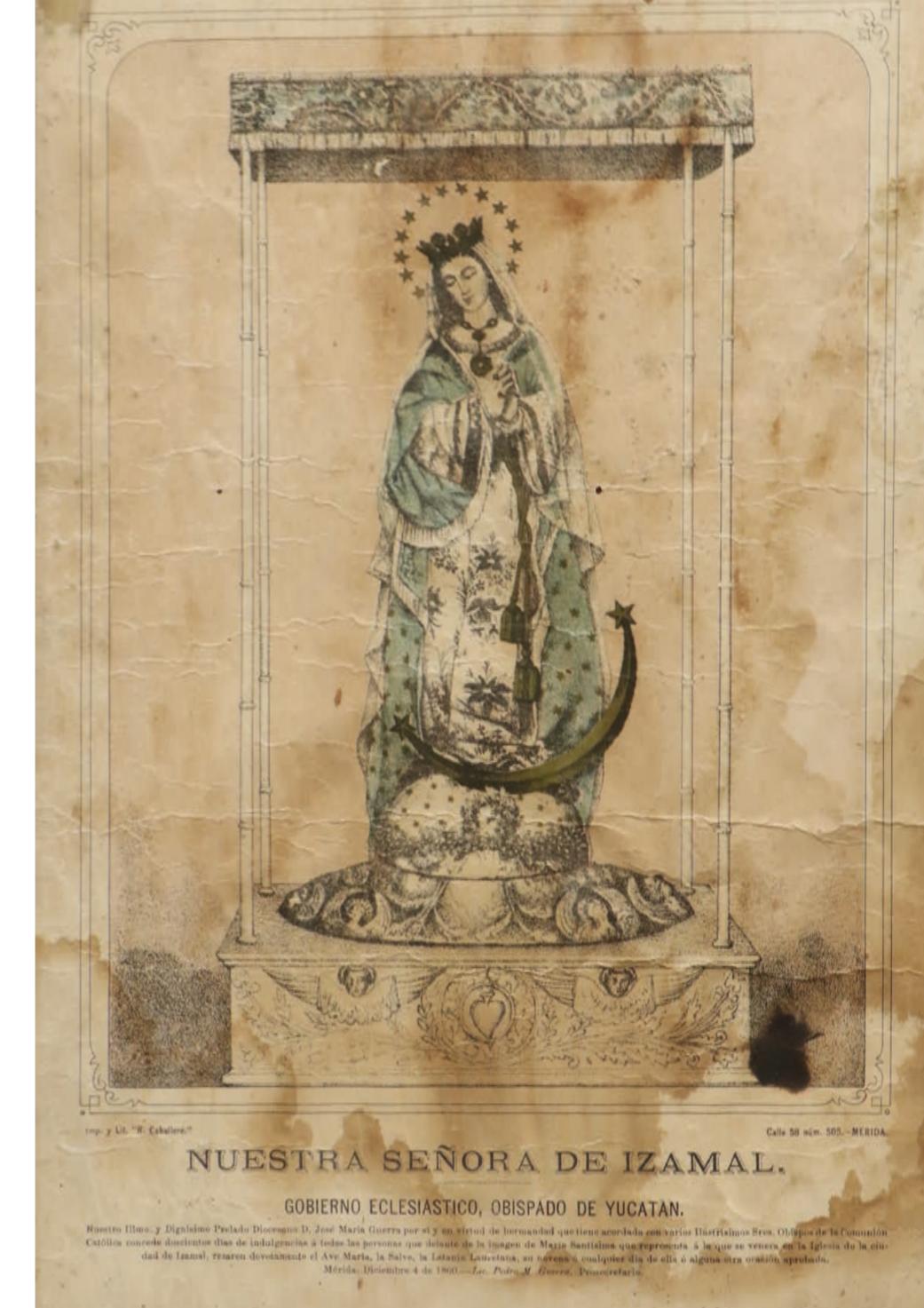

San Juan Bautista yéetel u Ko'olelbilil Izamal

Ichil u ja'abilo'ob colonia yéetel u ja'abil XIXe' le sáak'o'obo' jach sajbe'entsil tu taasajo'ob ichil u kuxtal u kajnáalilo'ob yukatekos. U péek'chajal u yich kool ikil u k'askunaj le ik'elo'oba', tu beetajo'ob u jach ko'ojtal le ixi'imo', u yaantal wi'ijil yéetel kiimil. Ichil le talamilo'oba' u jala'achilo'ob le ja'abo'ob je'elo' tu k'áat óolto'ob u yáantaj yuumtsilo'ob tu k'ab kili'ich *Santos* yéetel ti' u kili'ich yoochelo'ob. Tu ts'ook u ja'abilo'ob XVle' San Juan Bautistae' yéeya'ab bey u yuum kili'ichil ti'al u kanáant ma' ma' u yokol k'aak'as ik'elo'ob, yéetel tu' ja'abil 1769e', u ko'olelbilil Izamale' bisa'ab tak Jo' ti'al u beetchajal ti' *novenas* yéetel k'áat óolal ti' ka u xu'uls le sáak'o'ob ku jaantiko'ob le koolo' yéetel le u k'áaxilo'ob le mejen kaajo'obo'.

U ko'olelbilil Izamal
R. Caballero
Ts'albil ju'un
Siglo XIX

Gran Museo del Mundo Maya de Mérida

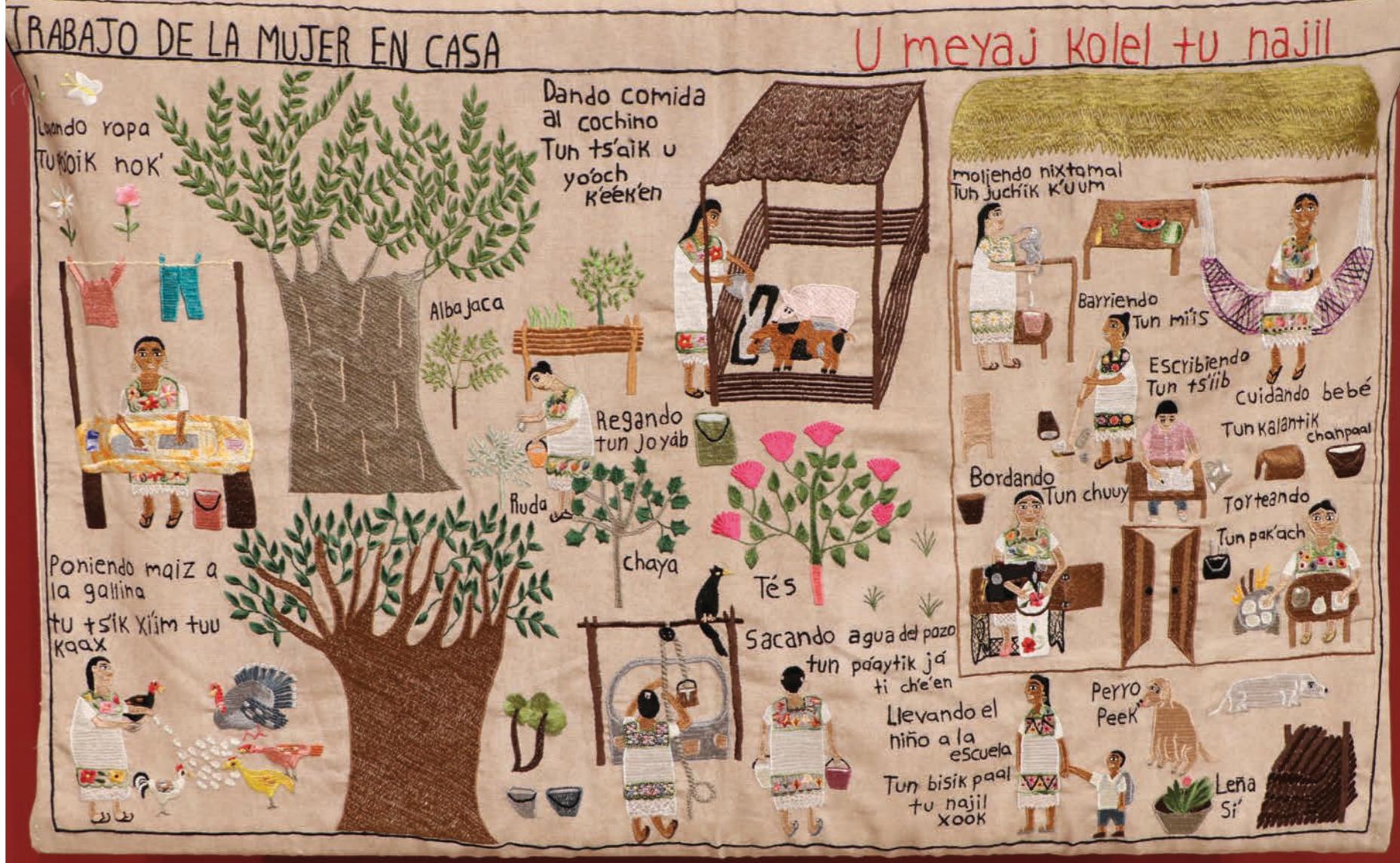

San Juan Bautista
Pata'an ti' che' yéetel polikromarta'an
Siglo XIX-XX
Baca, Yucatán
Familia Medina Arceo / Proyecto Acervos Familiares Yucatecos UADY

Kool, solar yéetel láak'tsilo'ob

Le kool' leti' u beelil u kuxtal láak'tsilo'ob. Ku ts'áajik u páajtalil u t'aanal le maayao', u much'tal láak'tsilo'ob yéetel u kaambesajil sijnalil. Le solar yéetel le najo'obo' kúuchilo'ob tu'ux ku much'ikubáaj láak'tsilo'ob. Te'elo', ko'olelo'ob yéetel uláak' u láak'tsilo'obe' ku beetik jejeláasba'axo'ob suuka'an u najmaltik láalajláak'tsilo'ob: ti' bix u beeta'al janalo'ob, u tséenta'al aalak'o'ob ti' so'oy beeyxan uláak' ba'alche'ob, u pa'ak'al janabe'en xiíwo'ob, tak u meyajil le xunáankaabo'. U kúuchilil xan u múul áantal máako'ob tu'ux ku ka'ansa'al paalalo'ob. Tiu'ux ku jóok'ol yéetel ku k'uchul kolnáalo'ob, mejen paalal ku bino'ob tu najil xook, le ku bino'ob meyaj táanxel tu'uxo', le ku bino'ob kajtal táanxel lu'umilo'. Le ba'axo'ob suuka'an u beeta'alo' jo'ollinta'an tumen kool bejla'e' ku múuch'ul uti'al u yantal jump'iit taak'in: ichil u meyajk'aabil, kúuchil koonol yéetel máax ku náajalmeyaj.

U meyaj kolnáalo'ob

Ts'íibta'ab u yoochel tumen Laureano Canul Couoh
Chu'uy tumen Jacinta Noh Pech yéetel Anacleta Canul Noh
Chuya'an yéetel u k'uuchil "seda" (poliéster), 2017
Proyecto "Sanamente Maya-Utzil Kuxtal"
Christian Rasmussen y World Diabetes Foundation
Colección Christian Rasmussen

U meyaj kolnáalo'ob

Ts'iibta'ab u yoochel tumen Laureano Canul Couoh
 Chu'uy tumen Jacinta Noh Pech yéetel Anacleta Canul Noh
 Chuya'an yéetel u k'uuchil "seda" (poliéster), 2017
 Proyecto "Sanamente Maya-Utzil Kuxtal"
 Christian Rasmussen y World Diabetes Foundation
 Colección Christian Rasmussen

Ti' kolnáalile' máan meseroil

Ts'iibta'ab u yoochel tumen Laureano Canul Couoh
 Chu'uy tumen Jacinta Noh Pech yéetel Anacleta Canul Noh
 Chuya'an yéetel u k'uuchil "seda" (poliéster), 2017
 Proyecto "Sanamente Maya-Utzil Kuxtal"
 Christian Rasmussen y World Diabetes Foundation
 Colección Christian Rasmussen

U boon mejen paalal

Beeta'an tumen mejen paalal tu kaajil Yaxunah, Yucatán
Jejeláas bix mayajta'abik, 2010
Museo Comunitario de Yaxunah

U k'iinilo'ob kool

U k'iinilo'ob kaambal, u beeta'al le janalo'obo'
u noj k'iinilo'ob kili'ich ixi'im
u k'iinilo'ob k'áax: paakat, kili'ich meyajo'ob yéetel u k'iinilo'ob paak'al
u k'ajlay k'iinilo'ob, u k'iinilo'ob kuxa'an óolal
u k'iinilo'ob ba'ax ku yúuchul bejla'e: u k'iinilo'ob k'éexel

U k'iinilo'ob u'uyaj t'aan yéetel meyaj, k sutik le jets' óolalilō'.

U k'iinilo'ob u beeta'al kool

**Ba'ax yaan tu
paach u beeta'al
kool**

**Máakalmáak u k'eexilo'ob, u
bixil ti'al u meyajta'al yéetel
ba'ax ku kaxantik**

**Ba'ax beejilo'ob ku
bisik kool bejla'e'**

Ts'ook u ts'a'abal to'on le lu'uma

Ángel A. Avilés Canul

Oolyo yóok'ol táambor, 2019

U JALA'ACHIL U LU'UMIL YUCATÁN

LIC. MAURICIO VILA DOSAL
U JALA'ACHIL U LU'UMIL YUCATÁN

LIC. ERICA BEATRIZ MILLET CORONA
U XJO'OLPÓOPIL SECRETARÍA DE LA CULTURA
Y LAS ARTES DEL GOBIERNO DEL ESTADO DE
YUCATÁN

MTRA. ANA EUGENIA MÉNDEZ PETTERSON
U XJO'OLPÓOPIL MUSEOS Y PATRIMONIO

MTRO. JUAN JOSÉ ARIAS OROZCO
U JO'OLPÓOPIL GRAN MUSEO DEL MUNDO
MAYA DE MÉRIDA

MÁAXO'OB MEYAJT LE EKSPOSISYONA'

LAURA CAROLINA HERNÁNDEZ PEÑA
**MÁAX JO'OLINTIK EKSPOSISYONES YÉTEL
KOLEKSYONES**

MARISOL DOMÍNGUEZ GONZÁLEZ
KURADURIYÁA

SILVIA TERÁN
ALFREDO HAU
NU'UKBESAJIL

LUIS ÁNGEL RODRÍGUEZ RUIZ
MUSEOGRAFIYÁA

ALEXIS REYNALDO CRUZ MENDOZA
CONSERBASYOON

KATHY ESQUIVEL BONFIL
TS'ATAÁANTAJ MEYAJIL

ÁNGEL ERMILIO GUTIÉRREZ ROMERO
ÁANTAJ TI' KURADURIYÁA

ALAN EMMANUEL HERNÁNDEZ MORENO
JOSÉ CARLOS PADILLA MAGDALENO
JAQUELINE BELÉN FIERRO QUIÑONEZ
ANA PATRICIA ÁLVAREZ TEJEDA
**ÁANTAJ TI' MUSEOGRAFIYÁA YÉTEL
MONTAJÉE**

JUDITH ATCIRE MARTÍNEZ SARABIA
VIANI MARTÍNEZ FIGUEROA
ÁANTAJ TI' CONSERBASYOON

JUAN MANUEL VALDÉZ CASTRO
JORGE BERNARDINO GÓNGORA LIZAMA
ALAN ARTURO CASTILLO BENITEZ
MULTIMEDYÁA

NELLY MARGARITA ALONZO LOPE
ENRIQUE MEDINA ROSAS
U MEYAJIL AUDYOBISUAL

MÁAXO'OB MEYAJT LE KATALOGOA'
MARISOL DOMÍNGUEZ GONZÁLEZ
U TS'ÍIBIL

ALAN EMMANUEL HERNÁNDEZ MORENO
MEYAJIL EDITORIAL

MIGUEL ÁNGEL GÓMEZ DURÁN
CH'A' OOCHEL

K TS'ÁAIK U DYOSBO'OTIKIL TI'
CHRISTIAN RASMUSSEN
CRISTINA PAOLI
FUNDACIÓN CASA ESTUDIO FERNANDO
CASTRO PACHECO
GUARDIANES DE LAS SEMILLAS DEL
SUR DE YUCATÁN
INSTITUTO NACIONAL DE ASUNTOS DEL
MOVIMIENTO DE MÉXICO
MIGUEL CETINA
MISIONEROS A.C.
MUSEO COMUNITARIO DE YAXUNAH
MUSEO FERNANDO GARCÍA PONCE
ÓSCAR GÓNGORA
PIM SCHALKWIJK
UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE YUCATÁN

Juntos transformemos
Yucatán
GOBIERNO ESTATAL 2018 · 2024

SEDECULTA

SECRETARÍA DE LA CULTURA
Y LAS ARTES

EL GRAN MUSEO DEL
MUNDO MAYA
DE MERIDA